

ХУМАНИЗМЪТ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПОЕЗИЯ В КРАЯ НА 30-ТЕ И НАЧАЛОТО НА 40-ТЕ ГОДИНИ

Желязко Желязков

Известно е, че общодемократическата литература у нас, в това число и поезията, има силни и трайни хуманистични традиции, опиращи се на симпатиите към народа, на критическата насоченост към буржоазното общество, на нравственото кредо и човеколюбието на много поколения нереволуционни писатели. В контакта на литературата с изменящата се действителност, в резултат на влияния и на самостоятелно вътрешно разгръщане тези традиции се разширяват и обогатяват — едно развитие, което, както всички обществени и културни процеси, не е праволинейно и равномерно.

Ако приемем хуманизма като подвижна система от духовни ценности, можем да кажем, че за известно време от средата на 20-те години нататък, в условията на революционно отстъпление, той се проявява без тази подчертана органическа връзка с историческото и социалното, която винаги е била присъща на големите творци като Вазов, Елин Пелин и др. Появяват се, макар и временно, тенденции човешкото да се отдели, да се откъсне от неговата по-широка основа, да се ограничи само в плана на личния живот. Несъмнено е тук въздействието на една сложна обществена действителност, а така също и на философски и исторически идеи, разпространявани в периода между двете световни войни.

Тази относителна и временна ограниченост на хуманистичната линия се изразява и в поднасянето на някои фалшиви, по същество индивидуалистични концепции. Става дума за творби, които представят като условие за усъвършенстването на личността нейното „освобождение“ от колектива, или спорят с революцията, противопоставяйки ѝ човешкото сърце. Има прояви, макар и не много, на един псевдохуманизъм, при който човечността съзнателно се търси в разрез с традиционния ѝ критерий — борбата за щастието на народа.

От друга страна обаче, точно през това време се развиват и разцъфтяват, бихме казали за първи път, някои аспекти на хуманизма, които дотогава не са се извявали достатъчно в нашата литература и които имат важно значение в по-нататъшното ѝ развитие. Хуманизмът се демонстрира в порасналия интерес към етичните проблеми, към богатството и своеобразието на вътрешните духовни процеси, в утвърждаването на красотата и пълнотата на човешкия живот. За първи път чрез лириката на Багряна беше ярко утвърдено като етическа и естетическа ценност правото на човека да се бори за своето лично щастие, както и за първи път чрез разказите на Йовков бяха наложени много нови аспекти на етичното и естетичното и нови връзки между тях. Поезията на Ат. Далчев откри пътя на една хуманистична размисъл, съсредоточена върху проблемите на човешкото битие,

внесе овладяна, но изострена чувствителност за всичко, което прибавя или отнема от красотата на живота.

Така разгромът на революционните пориви доведе до известно разместване акцентите върху нравствените и естетическите стойности, до промени в хуманистичното съдържание на българската литература, но духът на демократизъм и хуманизъм остана да определя основното във физиономията ѝ и през това време. Неговата реална основа е общата тенденция за сближаване с живота, която продължава, макар и в по-общ план, отколкото след Първата световна война.

По-нататъшното развитие на живота и особено новата обществена атмосфера към средата на 30-те години помогна да се отлеят увлеченията, които бяха чужди на големите традиции на българската литература. През втората половина на десетилетието демократическата поезия постепенно обогати идейно-социалните основи на своя хуманизъм, обнови се и се конкретизира хуманистичният ѝ идеал. Тя направи крачки към сближаване с хуманизма на революционната поезия, без това да означава преодоляване на дистанцията и ограничеността в известни аспекти на демократическия хуманизъм.

Нов тласък в средата на 30-те години получиха онези нови плодотворни хуманистични търсения, които имаха за средоточие личния свят на човека. Вътрешното, духовното състояние на съвременника в неговия личен план е обект на фини анализи в новите работи на Багряна, у която непосредствените емоционални пориви все повече узряват до една философия, до една концепция за човека, изтъкваща на преден план творческото, неспокойното динамично начало —

върти се, върти, колело на живота—
животът е устрем и вечно движение,

а още сме млади ний, още сме жадни,
и още сме тука и още сме твои —

да няма застой, че застоят е смърт—
а дълго ще бъдем ний мъртви!

(„Колело“)

В това извеждане на жаждите на сърцето до една житейска материалистическа философия, която утвърждава битието, утвърждава радостта, многообразието, променливостта на живота, е и мъдростта и човечността на Багряна. Няма друг поет у нас, в чието творчество така убедително, с такова етично внушение да се откроява идеята, че животът е най-скъпоценен дар, че човек има естествено право на безкрайните му възможности и че върховна справедливост е да бъде изживян щастливо.

И вий шумете, живи лаври, росни лесове!
Шумете днес, когато гледам и вървя на воля!
а не — когато вечността вледена ме скове.

(„Лаври“)

С един само образ Багряна успява да разкрие човека като средоточие на всички ценности, чудеса, драми и тайни, които носи животът („Ръцете“). През тези години пораства нейното умение да се овладява, да се дистанцира, за да анализира по-богато, с обобщаващата сила на сентенцията човешкия си опит („Човешка музика“, „Старинна флейта“), което обаче не ѝ пречи, когато поиска, да се върне към пасторални интонации на емоционално саморазкриване („Къща в полето“). С пълнотата и богатството на изживяванията си, с волята си да реали-

зира заложеното в себе си Багряна допринася много за усъвършенствуване духовния свят на своя съвременник.

В относителна стабилност през тези години са изявите на Разцветников, който се придържа в настроенятия от най-близкото си минало. Изградил у себе си един почти затворен свят, той продължава да споделя реакциите на една етична личност, която трудно понася натиска на времето и която се чувства ранена и обезсилена от постоянните контакти с несправедливостта („Жребий“). Чистата душа на неговия лирически герой, в която не може да не доловим парещите въглини от някогашните клади, все така ни се откроява през страданието, разочарованието и неверието, поднасяни често с обобщеността на една философия на скептицизма („Бъдни вечер“, „Детето лежеше“). В работи, писани вече в условията на войната, някои от които са публикувани едва след смъртта му, той не скрива растящата си тревога, без да вижда никакво разрешение (цикъла „Витоша“), и отново се връща към образа на Дон Кихот, който много добре издава дълбокото му разочарование в човека, но и живите хуманистични трепети на неговата природа („Повести за любовта и милостта“).

Аспекти на дълбоко човешкото и съкровено — една от вечните страни на хуманизма — изразяват новите работи на Бленика и М. Петканова,¹ пресъздавайки личния свят на жената, трепетите на любовта и на майчиното чувство, красотата на битието, обогатявайки всичко това с размисли, които засилват интелектуалния и философския елемент в нашата поезия. Особено силни у Бленика са нравствените мотиви, размисълът за доброто и злото, за съвестта и злобата. „Между мене и хората нека бъде сърцето ми единичък щит“ — провъзгласява поетесата, издигайки сърцето и хуманността като оръжие срещу коварството на обществото. Използвайки образи от религията, за да изрази остро си несъгласие с нравствената дисхармония в света, в „Аладжа манастир“ тя се обръща към първите християни, които в подземието са съхранявали вярата си, с въпроса: „След толкова векове христово братство на земята где да зазидам своята“ (вяра).

В други творби на Бленика е таен хуманистичният размисъл за преходното и вечното, вярата в обезсмъртяващата и животворяща сила на човешката обич — тема, подхваната по-късно от други поети (а може би и един диалог с Далчевия „Камък“). С разума си поетесата приема мисълта, че единствено „мъртвата пръст“ е вечна, но със сърцето си я отхвърля:

Не мога да повярвам в тази безвъзвратност.

Не мога да се примиря с пръстта и нищото.

Зашото сещам как от наште топли пръсти

невидима струя протича във ефира,

и нейните вълни, понесени в всемира

пронизват мъртвите угаснали планети.

И може би в пръстта на някоя от тях

израства чудно и уханно цвете

или във мъртвия им хладен камък

избухва животворен пламък.

(„Пръст“)

И друга една поетеса — М. Петканова — споделя в стиховете си жажда за пълнокръвен живот, страдание от всяко накърняване на цялостната хармония в света и в човешката личност, съзнание за осмисляне на своето съществуване чрез творчество и контакт с хората („Гроздоберачки“). Със свежа и предметна селска образност Петканова разчупва шаблона на мисли и чувства, за да поднесе

¹ Бленика. Бяла птица. С., 1937; М. Петканова. Кавали свирят. С., 1939.

дълбоко индивидуални състояния. Лирическият ѝ герой живее с усещането, че е частица от нещо по-голямо, и с динамичната неудовлетвореност от своя принос за съвършенството на света. И когато отсъства идеята за единството на човека с хората, човешката ценност се измерва чрез единството с битието, със земята, с творческото начало. Свообразна хуманистична струя навлиза чрез творби, които утвърждават непосредствеността, първичността на живота — често във форма на противопоставяне между града и селото, между цивилизацията и примитивното — в полза на последните („На брега“, „Гласът на дома“). В стихотворението „Дете в стая“ тази мисъл намира най-плодотворното си развитие в сблъскването на жизненото начало, действителността с поетизацията, илюзията.

О, дайте му полето и леса
да чуе глас на пойна чучулига,
хвърлете приказките, пълни с чудеса
и изгорете златната му книга

.....

Че само тъй минало през света
живота му ще бъде пълен.

Минаването през света тук означава непосредствено, а не от книгите опознаване на живота, земята, труда и природата. Това е една борба против лъжливата красота, против фалша на опоеитизирането и идилизацията — за истинските, за реалните ценности, повик за премахване „красивите“ прегради пред човешкото осъществяване. Петканова създава творби, в които хуманизмът е втъкан в звученето на образите, стихове, в които предметите, обстановката са осветени от топлото излъчване на човешкото („Майка“).

Този стремеж към разчистване на фалша, към оценяване нещата с истинската им стойност у Петканова, Бленика, бихме прибавили и други имена (Марангозов, Грубешлиева, Фурнаджиев, Л. Стоянов и др.), стремежът у всички тях към една конкретна сетивна образност, непосредствено обръщане към деличното, към естественото в духовния свят на човека внушават мисълта, че групата на творците, които се придвижват към нови естетически позиции, е по-голяма, а следователно и литературната основа, на която израства младото поетично поколение от началото на 40-те години, е по-широка.

Както се вижда, в редица важни аспекти хуманизмът на демократическата поезия в навечерието на Втората световна война запазва завоеванията си, конкретизира се в нови превъплъщения. Той демонстрира своята жизненост, насърчавайки вечни, дълбоко нравствени пориви у човека, усъвършенствайки духовното, бранейки го. В дадените условия неговата човечност придобива и по-друг смисъл — застава като преграда срещу усилията на фашистката идеология да превърне човека в автомат. По страниците на „Златорог“ и други издания самозвани възпитатели на народа и ментори на изкуството внушаваха, че новото време иска хора на действието, а не на емоцията и рефлексията. Демократическите творци не се поддаваха на пропагандата на подобна „деловитост“. Доколко техният хуманизъм, дори само в изтъкнатите досега аспекти, обективно се противопоставя на фашизма, се вижда от едно изказване на К. Константинов. „В днешната война — казва той по повод на една анкета през 1940 г. — са изправени две гледища. Дано онова, за което човекът в неговата духовна същност е първата и последна ценност на земята, вземе връх. Защото иначе не си струва да се живее.“²

Ето как в една по-конкретна социално-политическа обстановка традиционният хуманизъм придобива по-друго звучене и заема своето място, за да брани духовната същност на съвременника.

² Литературен живот, бр. 3, 16 окт. 1940.

Особено голямо значение за обогатяването и обновяването на хуманистичната литературна линия през втората половина на 30-те години имат такива явления като третата стихосбирка на Багряна „Сърце човешко“ и стихотворенията ѝ от цикъла „Мост“, излизането отново активно на поетическата сцена на Н. Фурнаджиев, крупни творби като „На повратки в село“ на Н. Марангозов и „В страната на розите“ на Ем. Попдимитров, някои от новите работи на Ат. Далчев, на Бленика, М. Петканова. В прозата, където този процес се развива успоредно, бихме посочили книги като „Мадрид гори“, „Разкази в таралежова кожа“ и други творби на Св. Минков, редица нови работи на Ем. Станев, К. Константинов и др. Що се отнася до революционното изкуство, отдавна е прието да се говори за съществено обновление от средата на 30-те години. Така че българската литература като цяло навлезе в навечерието на войната в нов момент от своето развитие, в който поетите демократи и хуманисти имат своето неоспоримо място.

Съществено през тези години е издигането на нови идеи и принципи като основни отправни позиции и в резултат на това промени в някои важни акценти в хуманизма на демократическата поезия.

Най-ясно новите елементи се чувствуват у Багряна — един поет, чието творчество отразява сравнително най-пълно търсенията и тенденциите в средите на онези творци, които, несвързани с революционен мироглед, оставаха демократи и хуманисти. В средата на 30-те години Багряна навлиза със своеобразен бунтовен патос. Тя го прокламира в специално написаното стихотворение „Пролог“, което ни въвежда в основното предразположение на поетесата — осъзнатото състояние на конфликтност със средата и волята ѝ да не отстъпва от себе си:

Нека ме шибат и брулят неверните бури,
нека ми съскат отровните, лепкави грижи,
нека месата ми късат безумните фурии,
хишни чакали кръвта ми пролята да лижат. . .

Ти само, огън, горящ в моя дух, не загасвай,
ти само, извор, клокочеш в сърцето, не спирай,
ти само, обич, която мистично опасваш
моя живот — до последния миг не умирай!

(„Пролог“)

Насърчаване на съзнателното и активното, на борческото и творческото начало в живота, съпротивата срещу злото и трудностите, волята за реализиране на себе си, поглед към онова, което иде с утрешния ден и вяра в неговата победа — ето кое обуславя етичното и хуманистичното звучене на тази творба. И ако имаме чувство, че борческият патос в нея остава все пак в известен смисъл неопределено-личен, това иде от неизяснеността на идеала на лирическия герой, от липсата на опора на последния върху нещо извън личността. Това е съществен въпрос за лирическия герой на Багряна, който е изключително активен, действен, бихме казали, борбен. Тъкмо намирането на тази опора, на тази съизмеримост на личността с нещо по-голямо, въвеждането на един допълнителен външен критерий в духовния свят на личността представлява процесът на обновяване у Багряна. Белезите на този процес откриваме и в досегашното ѝ творчество, но очевидно, че към средата на 30-те години тя по-ясно го осъзнава.

Целта на духовните усилия на лирическия герой се конкретизира повече и борческата готовност ни е по-понятна в стихотворни цикли като „Ден утрешен“ — писан, макар и по-рано (1934), където поетесата се обръща към бъдещето с мисъл, в която действителността, светът извън нея, присъствува без всякакво колебание.

Към твоя образ милионните очи са впити
с молба, закана или ропот мълчалив,
от тебе чакат: гладният — да го наситиш,
нешастият — да го направиш по-щастлив.

(„Към теб не сочи . . .“)

Сплитането на личните надежди с тези на мнозинството придава на вярата по-определен смисъл, особено когато в третото стихотворение поетесата преминава към „ние“ със самочувствието, че е част от онеправданите, които ще извоюват по-добро бъдеще, и че всеки ден е звено от веригата усилия, с които се осъществява прогресът.

Подобни творби със съзнанието за личността и нейния свят като части от нещо по-значимо говорят за промени в етичните ценности, за насочване към онзи реализъм, при който етичното винаги е съдържало и социални елементи.

В стихосбирката „Сърце човешко“, макар да остава главно при личните мотиви (което не значи, че те не носят нещо общозначимо), Багряна все повече ги помества в рамките на големите събития, на размисъла за една жизнена сложност, в която общественият момент неизменно се включва с познатите си образи:

Животът някъде върви с железни стъпки
и главоломен устрем. Някъде събития
върхлитат и бушуват. Хиляди претъпкани
съдби човешки и народи вихърът помита.

(„Остров“)

Личното се поставя открито в съизмеримост с нещо по-голямо и съзнанието за обективните условия, които влияят върху съдбата на личността, пряко присъства в творбата. Истината за взаимоотношенията между „аз“-а и света извън нас“ виждаме и в стихотворения като „О, поемете ме“, „Светлина“ и др., където личните преживявания и пориви вече имат за контрапункт съдбата на хиляди отрудени хора, а също така и съзнанието за „вкорененото и вкостенялото бездушие на този век, потънал в тъмна алчност“. На този етап от своето развитие поетесата приема като принцип в структурата на много творби успоредяването, съпоставянето на два елемента: лично и общо. Тази новост в структурата, в композицията на творбите има концептуална основа, защото личното се осмисля в своята значимост само в съпоставка с общото. Неговото съществуване вече не се мисли освен като свързано със света на другите. Този свят вече не е само поле за изява на личните пориви, той става фактор, който влияе върху личното състояние и самочувствие, който оплита сърцето на индивида с тревогите и надеждите си. Така се осъществява постепенното преместване на погледа към света на многото, установява се неразривността между индивида и света около него („Скок“) и се създават началата на една нова основа на хуманизма на поетесата.

Уплътняването, укрепването на социалната основа на хуманизма на Багряна се разкрива с художествена убедителност в „Сейсмограф на сърцето“, творба, която хвърля своеобразна светлина върху другите работи, писани през тези години. Значението ѝ в поезията на Багряна от този период е средищно, защото, както е известно, не може да искаме във всяко стихотворение поетът да изразява всички елементи на своето отношение към света, на своето естетическо кредо. Като основна идея се откроява трагедията на индивидуалното в условията на антихуманизма на буржоазната цивилизация, самотата на личността в един враждебен свят. Със своята изведена на преден план социалност това произведение на Багряна е в най-ценните хуманистични традиции на критическия реализъм и в съответствие с тяхното звучене през 30-те години в творчеството на писатели като

Ем. Станев, Стаматов и особено Св. Минков. Оттук нататък Багряна по-лесно ще отиде до осъзнаване на обективните закономерности на историята и общественото развитие, без което не може да се решават проблемите на човешката личност и щастие.

Съпоставката на „Сеизмограф на сърцето“ с „SOS“ показва изминатия път, промяната в подхода към света и човека, разбирането на реалната им взаимовръзка. В по-раншната по време творба, където основен проблем е ролята на поезията, тон дават тревожните въпроси, неспокойствието, при това недостатъчно изяснени в съзнанието на поетесата, докато отговорите, решенията — или отсъствуват, или отвеждат встрани към внушения от разпространяване на времето философски идеи. Ценното е в осъзнаване сложността на живота, в недоволството от себе си, в мисълта за другите, но неразбирането на реалната обусловеност осуетява действителната критичност. Перспективността не само че не се долавя в рамките на творбата, но при дадената концепция е почти изключена. Така субективните акценти, дошли у Багряна очевидно по литературен път, ограничават хуманистичното звучене в едно произведение, чието начало обещава повече.

Във втората творба — „Сеизмограф на сърцето“ — съществено е конкретизирането на конфликта личност — общество, идеята за трагедията на индивида в дадената действителност, осмислена и пресъздадена като социална действителност, разбиране на реалната зависимост между света и човека. Докато в „SOS“ факторите за личната неудовлетвореност са фатални (географски, биологични), то „Сеизмограф на сърцето“ с цялата си атмосфера е протест срещу духа на обществото. В подкрепа на чувството у нас, че поетесата реално стъпва на земята, идват и нови елементи в поетиката — въвеждането на конкретна образност от социалния живот на капиталистическия град, прозаично слизване до делничния шум на улицата, гротескови шрихи —

Светлини, афиши, измами —
реклами, реклами, реклами. . .
Многохилядна тълпа,
хилядоустен шум,
сирени, свирки, звън.

Вестникопродавачи крещат:
В Абисиния война!
Афери!
Борсови операции!
Световна паника!

Поток от коли,
река от тела,
очи, зъби. . .

Една съпоставка с романтичния образ на „космополитната тълпа“ в по-раншните стихове на поетесата ще покаже в каква посока се развива представата ѝ за света, който я заобикаля.

В такива образци на хуманистичната поезия от 30-те години разбирането на механизма на съвременния живот надраства ограничените концепции на буржоазната мисъл, която се мъчеше да заобиколи истинската страна на конфликтите в капиталистическото общество. Така в една статия в сп. „Златорог“, като се развива тезата за противоречията между „цивилизацията“ и „естествения човек“, при всякоко съчувствие към последния явно се изпуска от вниманието основното, социалното противоречие.³ За разлика от този ограничен, привиден хума-

³ А т. И л и е в. Зазидани души. — Златорог, 1937, кн. 5.

низъм у Багряна, особено в последните две части на творбата, злото и страданието имат явно за източник капиталистическата организация на обществото. Със свойствения си усет за истинските ценности поетесата претегля външните завоевания, за да види зад тях дехуманизацията, ограбването на човешкото. С таква творби Багряна застава в центъра на характерни прозрения на демократическата литература.

Дисхармонията между системата и личността — идея, преминаваща в творчеството на цяла група поети — често се разкрива като протест на лирическия герой срещу студенината, сгоизма, двуличието като основна атмосфера на времето.

Зад маските на думите, които
любезно пръскаме край нас,
стоим ний всички в безопасност скрити.
И колко сме добри, прекрасни, чисти —
префинени, школувани артисти,
които ловко хвърлят примки във нозете си.
О, лицемерен свят! На всекиго от нас
би трябвало да има надпис:
„Пазете се! . . . Пазете се! . . .“

Така Бленика манифестира своята нравствена неудовлетвореност в стихотворението си „Радиовълни“. В нейната книга „Бяла птица“, издадена през 1937 г., се изразява разочарование от студенината и злобата на града, избликва социален патос, звучат тревожни въпроси („Гиганти“, „Параходи“, „В тоя град“). Подобни работи показват, че честната интелигенция заостря през тези години критическото си чувство към атмосферата на своята съвременност. Неспокоен размисъл за уязвимостта на етичното и хуманното в живота, отзивчиво сърце за болките на човека характеризират поезията на Бленика. В някои случаи стиховете ѝ звучат като протестен вик, който не тушира конкретно-историческите черти на времето

И кръв цъфти тук вместо мак,
денят куршуми сее,
а ъглите прикриват с мрак
ръката на злодея

(„В тоя град“)

Онова, което още бихме искали да отбележим, понеже също има отношение към въпроса за позицията на твореца, е стремлението към по-ясна и пряка оценка на действителността и времето. В много случаи поетите не се задоволяват само да разкрият негодуванието си или уязвеното си самочувствие, а водят своята мисъл до обобщение за същността на живота, до синтетична преценка, извод. Намалява страхът от откритата мисъл, дори от актуалната политическа лексика, от публицистичността. Пример за това е „Полярна поема“ на Н. Марангозов — цялата в духа на действияния хуманизъм и подхващаща в лозунгова форма една мисъл на М. Горки. (Хубаво доказателство е и третата част от „Сеизмограф на сърцето“ на Багряна, в първата редакция на което поетесата пише направо: „Вестникопродавачи крещат: в Абисиния война!“)

При тези случаи дистанцирането, стилизацията, облагородяването на жизнения материал се отхвърлят в противоречие на онова, което препоръчваше Вл. Василев, защото максималната правдивост става критерий за етичното, а оттам и за естетичното. Така се върви към едно по-естествено противопоставяне на твореца на буржоазния дух на времето. Съзнанието, че поезията трябва не само да казва истината, но и чрез истината да раздвижва душите, да променя живота,

получава пряк израз у много творци. В статията си „Романтика и реализъм“ Г. Цанев също припомня мисълта, че „не е въпросът само да познаем действителността, но и да я изменим“⁴. Към такава позиция отдавна зовеше революционната литература и това беше един повик за издигане до борчески хуманизъм.

* * *

Хуманизмът на демократическата поезия се обогатява и активизира особено от присъствието на поет като Н. Фурнаджиев. Изобщо септемврийската група творци внася една по-различна струя в демократическата литература. Ярко социален поет още в началото, Фурнаджиев се запазва като такъв и през 30-те години, макар в интонациите и в поетическата си система творчеството му да търпи известни промени. Един съществен момент у него е неизменно положителното отношение към Септемврийското въстание, т. е. уважението към нравствените ценности на революцията, което придава по-друго звучене на неговия хуманизъм. Естествено произтича оттук и непримирението му със съвременността като постоянна характеристика на гражданската му позиция. Всичко това представлява една по-богата, по-сложна основа на неговия поетически свят.

След една пауза от няколко години, която трябва да се преценява като криза в творческия му път, Фурнаджиев се връща към поезията и печата стихотворения почти изключително свързани с обществената атмосфера и със започващата война. Създаденото от него през тези години по своя характер е един мост, свързващо звено между демократическата и революционната поезия. От революционната поезия го отличават по-приглушената изява на идеала и споделяното често чувство за самота, което не е присъщо на революционните поети от това време. Тези особености не отричат антифашистката същност на стиховете му, но без тях остава неразбран вътрешният драматизъм на неговото творчество. В светлината на проблема за хуманизма можем да кажем, че поезията му през тези години представлява една борба за излизане на позициите на най-последователния и действителен хуманизъм, борба, довела до не една победа, но нелишена и от трудности. Самото посягане отново към перото, както и изоставянето му по-рано, може да бъде разбрано само в светлината на неговия висок критерий за гражданската роля на човека на изкуството. От едно негово писмо до Г. Цанев от тези години⁵ можем да почувствуваме колко насыща се станала за него необходимостта от по-активна гражданска позиция, към която го тласка една съвест, възпитана в духа на революционната всеотдайност.

Новите творчески импулси у Фурнаджиев се раждат отново от вълнението му за родината. Съвършено чужда на патриотарство още от ранна младост, закръмена с народните пориви и покрусата от революцията, неговата връзка с родината остава неизменно чиста. В навечерието на тревожната 1941 г. той изповядва една мисъл, която в същност е отдавнашна у него. „Никой не може да каже какво ще бъде утре — през новата година. Има обаче нещо, което е непреходно, вечно — нашият народ, родната земя.“⁶

Отношението към народа и родината, преклонението пред тях е основен стожер на хуманизма у Фурнаджиев. Той внася в поезията, без всякакво раздвоение към други ценности, размисъла и тревогата за съдбата на родината и света, внася ги като естествена доминанта в духовния свят на съвременника. В концепцията на поета за човека последният не се мисли освен като част от една по-висша общност — родината, народа. Поезията му утвърждава личност с трайни корени

⁴ Златорог, 1936, кн. 1

⁵ Вж. Г. Цанев. Н. Фурнаджиев. История на българската литература. Т. IV, С., БАН, 1976, с. 189.

⁶ Н. Фурнаджиев. Съчинения. Т. IV, с. 31.

в земята, по предопределение сплела съдбата си с тази на народа, приела последния като носител на всички ценности.

Хуманистичното звучене се обогатява и от дълбоко индивидуалното разгръщане и осветяване на тези принципи. Личният творчески път на Фурнаджиев и преди всичко неговият темперамент го тласкат към изповед, разкриват нравственото неспокойствие, достатъчно ли прави за своя народ. В резултат ставаме свидетели на процес на своеобразно разтваряне, разкриване душата на лирическия герой с онези етични и психологични връзки, които в случая крепят, свързват същественото в личността му:

И ме приемат твоите недра,
които разделен от теб сънувах,
гориш ме и през ледната кора
кръвта ми пак бунтуваш.

(„Завръщане“)

В по-друг план се налага хуманизмът в стихотворението „Нощ“, където поетът разкрива своята мъка, но и своята жажда за промени, за преодоляване сковаността на живота и безличието на дните.

Бъв тая нощ, и тук премазан питам се —
къде сред тая пустота? Не бий
ли в ритъм скрит поне едно събитие,
та в удара му тежък да разкрий
недра града?

Това стихотворение, както и „Днес“, ни прави свидетели на съпротивата срещу надигащата се безчовечна война, на трескаво търсене в съзнанието на поета на опорите, които биха могли да запазят духовната цялостност и самоуважението, да дадат смисъл на личното съществуване.

Неведнъж през тези години Фурнаджиев демонстрира умението си да анализира с острота своето време, да вижда като основно, характерно именно онова, което е от значение за милионите хора, да чувства пулса на историята. Той създава настроения и картини, в които, както в революционната поезия, звучат нотки на мъжествено разкриване навечерието на драматични събития, на решителен избор, т. е. звучи истината за времето чрез думите на един човек, който се е простил с илюзиите.

Светът сега живей като осъден,
над него свода черни сенки стели,
и дигат пак хоботи зли оръдия
над равнини внезапно потъмнели.

(„Днес“)

Не можем да не забележим сходството на тези интонации с подобни в стиховете на Радевски, Вапцаров, Мл. Исаев, което показва единството на най-добрите представители на антифашистката ни поезия в оценката на обстановката, общността на техните реакции. Тази тревога за съдбата на света, не изобщо, а в един конкретно-исторически анализ на обществените процеси, придава действителен, антифашистки характер на хуманизма на Фурнаджиев.

Както и при Разветников, някои обстоятелства от миналото продължават да му тежат и създават през тези години излишно драматично напрежение у него, а понякога го довеждат и до резигнация („Зима“, „Дни“). Но такива драматични

отреагирвания са и картина на времето, което спъва духовния полет на твореца. Трябва да прибавим също, че той не изпада никога в сантиментализъм и размекване, напротив, в духа на неговия борчески хуманизъм му е присъща една ботевска сила в мъката.

В цялото творчество на Фурнаджиев от това време, както и през 20-те години, се чувства, че идеалът на поета продължава да има своите корени в Септемврийското въстание. Това личи в „Поезия“, „Глас“, „Път“ и дори в споменатото „Дни“ — израз безспорно на резигнация, но и на нравственост, която не може да се примири с мъртвилото:

И що от младостта ми оцеля?
Една тревога страшна, непрестанна,
от чийто глас не мога да заспя,
когато всичко спи в тази зима каменна.

Този идеал и особено вярата у поета не се явяват в непоколебимата яснота, присъща на революционните поети, но не идват и леко и наготово, както у други, които са „въобще“ оптимисти. У Фурнаджиев, и това обагря с ярко своеобразие творчеството му, вярата е неделима от убеждението, че е полезен, че изпълнява дълга си. Тя е изстрадана, истинска вяра, без каквато всеки хуманизъм остава накарънен, непълноценен, недостатъчно действен. От своя страна неговият идеал е най-ясно свързан с бъдещето на народа и неизбежно включва в себе си социалната революция.

В демократическата поезия от края на 30-те години лирическият герой на Фурнаджиев безспорно е най-богатата, най-драматичната и най-напредничавата личност. Той кондензира ценности, които имат за фокус идеята за обществения критерий като стоящ над всичко в момента. Защото всяко време поставя в хуманизма свои доминанти, свои акценти и умения и волята да се открият и приеми с белег на големия творец.

Известно е, че измежду някогашните септемврийци Фурнаджиев в най-голяма степен съхрани социалния дух на своето творчество. Дори когато в началото на 30-те години показва известна обърканост, той пак запази верен критерий за съвременността и остро реагира на пропагандата у нас на идеи за водачество, за силната личност. И се изказа с уважение за писателите, продължаващи революционния си път. Действителността беше постоянен критерий на истината за него, един критерий, който, трябва да кажем, му донасяше мъки и терзания, но по своята същност като човек той не можеше да не се съобразява с него. В стихотворението „Поезия“ той въздига истината като основна ценност, без която няма минало и бъдеще, няма движение и прогрес, без която всичко заставя, „спира в мъртъв, каменен покой“. Като имаме пред вид, че Фурнаджиев поставя знак за равенство между поезия и истина, разбираме, че той приема изкуството като действено оръжие за защита на истината, за утвърждаването ѝ. Той не си позволи да романтизира живота, а през трудностите се мъчеше и успяваше да се издигне до онова, което в историческия момент се искаше от него. И тук мисълта ни води към значението на личността на твореца, на характера му, на волята му да отстоява себе си и да постига себе си. Защото в литературата ни има и обратни примери.

Тъкмо несъобразяването с обществения критерий, който налагаше епохата, изкушението да се затворят очите пред истината, да се приспособи тя към субективни предпочитания, определи развитието на друг поет, близък до септемврийците — Сл. Красински. Творчеството на Сл. Красински показва, че широката и разнородна база, на която се изграждаше демократическата литература между двете световни войни, оставяше възможност и за непоследователност в естетическите позиции, за подмяна на сериозния анализ на действителността с мечта-

телство и опоетизиране, а оттам — и на истинския хуманизъм с бледия му двойник.

Разбира се, и в поезията на Красински през тези години („Зелени облаци“, 1938) не липсва хуманистична атмосфера, тя е дори основното. Но тъкмо тук е ясно повече от всякъде другаде, че истинският хуманизъм предполага решаване проблеми на съвременността и на духовния свят на съвременника. Като дава израз на своята любов и на възторга си от свежестта на „Дядовската земя“, като утвърждава простия човешки живот, красотата на труда, поетът същевременно ги превръща в един спор със своето бунтарско минало и с други стойности от идеен характер. И като резултат у нас — не само чувството за архаизъм и идилизация, но и за позиция, противоречаща на хуманизма. Поетът се опитва да намери у себе си равновесие между младежките си социални пориви и стремежа към едно безгрижно съществуване извън неспокойствието на обществените конфликти.

Да вдигнем пълните си чаши,
другари: братя и врази,
за тази светла дружба наша,
за наште светли младини —

обръща се той в духа на един всеопрощаващ и всеразбиращ хуманизъм в последното стихотворение от книгата си. Неубедителността е в това, че той се отрича от обществените пориви тъкмо когато времето започва отново най-категорично да ги налага, отрича се в името на един спокоен патриархален живот, който все повече остава в историята. Читателят не може да не е наясно за илюзорността на тази опора, която поетът си избира, за нестабилността на неговата позиция и за проявената слабост да избяга от истината. Така отказът от съвременен подход, пренебрежението към класовата даденост на обществото, независимо по какви причини, в сложната обстановка водеше хуманизма до неговото безсилие и отрицание.

Изобщи в навечерието и през годините на войната развитието на отделни творци ставаше в посоки, които понякога се разминаваха. Всички тези посоки имаха своя корен в широката база на общодемократическата литература, а също така, разбира се, и в сложната съвременност. Демократическият хуманизъм, неоснован на последователна система от ясни идейни принципи, лишен от социална опора, не беше гаранция срещу илюзии, увлечения и заблуди. Но опората върху народа, сближаването с антифашисткото движение, влиянието на напредничави идеи откриваше нови плодотворни перспективи. Ако Красински и в известен смисъл Разцветников, а в прозата Каралийчев и Ем. Коралов през определени години се отдалечаваха от един конкретно-исторически подход към съвременните проблеми на живота, то други творци, като Фурнаджиев, Марангозов, Попдимитров, пък и Багряна — обратно, все повече се проникваха от стремежа да доловят историческия смисъл на времето. Ако някои се отказваха от класовия поглед в името на някаква уж по-широка човечност, то други спонтанно или съзнателно достигаха до мисълта за връзката на нравствените ценности със социалната определеност и заставаха на по-перспективни позиции. Интересен в този смисъл е опитът на някогашния символист Ем. Попдимитров.

През 30-те години в резултат от натрупване на нови впечатления и на вътрешно творческо развитие у Ем. Попдимитров все повече се оформя един реалистичен и демократичен поглед, който намира ярък израз в поемата му „В страната на розите“ (1939). Самото насочване към крупен поетически жанр вече предполага исторически и социален подстъп към жизнения материал. Действително творбата носи идеи и патос, които са резултат на обобщаване на по-широк отрязък от време и на размисли за двигателите и целите на обществените процеси, като поня-

кога се издига и до класова гледна точка. Ясното разграничаване на фронтите в нашата страна, откритото изповядване на симпатиите и омразите са принципите, на които се изгражда творбата. Тези принципи са изстрадани от Попдимитров, към тях като към върховна нравствена повеля го води творческият му път през десетилетията.

Както критицизмът, така и уважението на Попдимитров към родната страна са свързани сега с изяснен идеен поглед, с активно действено отношение към живота, с борбата за изменението му. Народът, неговата свобода и щастие, борбата за тях — са основното в идеала на поета. Че този идеал не е отвлечен, абстрактен, се чувства ясно и от финала, където авторът загатва за съвременна му Европа и събития в нея. Без да говори направо за фашизма, той споменава за държави и народи, които без борба се предават, и от този факт мисълта му го води не към униние, а към героични примери в миналото на нашия народ. Произведението завършва с вяра в бъдещето на родината, към която поетът питае най-нежна и свята любов.

След дълъг смут и бури неспокойни,
аз знам, ще дойдат времена достойни,

...
Ще бъдат по-честити времената
и тук у нас — на розите в страната. . .

Независимо от уговорките, които можем да направим за художествената реализация, „В страната на розите“ е плод на зрял идейно-естетически поглед и излъчва хуманизъм, който обогатява традиционните гами на демократическата литература.

С крупната си творба „На повратки в село“ (1940) и Н. Марангозов излезе през тези години на по-плодотворни позиции. Основа за успеха на поета е идейно-естетическата пренастройка, благодарение на която той се издига до нови открития: изтъкване като основен критерий в духовния свят на съвременника на нравствените ценности на народа, изоставяне на всичко предвзето, модно, фалшиво, провъзгласяване народа като носител на всички истини — нравствени, исторически, конкретно-политически, приемане народа като върховен съхранител и съдник на етичното и естетичното.

В демократическата поезия от онова време творбата на Марангозов е сполучлив и оригинален резултат от осъзнаване на естетическата значимост на обикновеното, което има за следствие ново приближаване до действителността и приземяване хуманизма до реалните ценности. Поставянето в центъра на вниманието на обикновеното, стремеж към което виждаме и у Багряна, Далчев, Попдимитров, Петканова, а в революционната поезия у Радевски, Вапцаров, Л. Стоянов и др., въвличането в поезията на обикновения език засилва действеността на изкуството. Това възвеждане на делничното до голямата истина за живота, разкриването на неговия — на обикновеното — естетически потенциал е крачка напред в неизчерпаемия процес на сближение между изкуството и живота.

Ярък показател за демократизма на Марангозов е неговата трактовка на Септемврийското въстание. Достатъчно е да си спомним как пишеха по тези въпроси буржоазните издания, как високо тръбяха за морална разруха и анархистичност,⁷ за да преценим значението на позицията на Марангозов. Той представя нещата през очите на един човек от народа, за когото не всичко може би от политическия живот е ясно, но който е безпогрешен в своя нравствен критерий. „Бог и бъдещето ще отсъдят“ — казва примирителен старият, но ние вече сме отсъдили заедно с автора на страната на борците за повече справедливост.

⁷ Вж. например Й. Б а д е в. Писател и мироглед. — Златоор, 1942, кн. 3.

Необходимо е да отбележим, че отношението към Септемврийското въстание беше през целия период до 1944 г. едно мерило за смелостта да се погледне непредубедено историческата истина, а оттам и за хуманизма. Защото българската история в рамките на няколко години след Първата световна война беше лансирала мисълта за революционната саможертва като проява на висша етика (Смирненски, Разцветников, Фурнаджиев, Гео Милев, Каралийчев), но в живота не бяха дочакани плодовете на този революционен хуманизъм. Немалко бяха съмненията, пък и упреците от страна на писатели-демократи през тези две десетилетия и ето че в края им един поет като Марангозов отново подзема въпроса за революционния хуманизъм. Неговият старец подобно на Каралийчевия дядо Пейо ни печели с вярата на народа в чистото дело на своите синове. За да се излезе на тази позиция по такъв, точно в момента жив и жизнен проблем от нашата история, трябваше да се преодолеят немалко идейни предразсъдъци. В същност, погледнато от друга страна, това е само логически резултат от един последователен хуманизъм, който приема народа като носител не само на нравствените ценности, но и на социалната и историческата истина.

Ако към конкретния и трезв анализ на проблемите на съвременността и настроята в българското село, към социалните и антикапиталистическите нотки прибавим и перспективността на погледа на поета, което обективно беше най-трудно да се изрази, ще разберем защо Вапцаров се откликва положително за това произведение. С тази перспективност и искреност, с която подхваща проблемите на народния живот и съдба, със смелостта си да ги решава от позициите на народа Марангозов се приближава до Фурнаджиев и Попдимитров. Отричайки стилизацията в духа на традиционното, преодолявайки инерцията, той създава заедно с това една приемлива система от духовни ценности, които според него трябва да характеризират съвременния човек. Всичко това го поставя в най-плодотворната линия на демократическия хуманизъм през онези години.

* * *

Сериозно изпитание за демократическата литература беше войната. Нашата творческа интелигенция като цяло зае категорично отношение срещу надигащото се изстребление на човечеството. За това имаха значение не само демократичните и хуманистичните традиции на нашето изкуство, имаше значение и голямата работа, която се вършеше от антифашистките сили в национален и световен мащаб. Такива събития като Седмия конгрес на Коминтерна с неговото сериозно предупреждение за готвещата се война не са могли да нямат, макар и косвено отражение. От средата на 30-те години, в духа на една нова линия на световното революционно движение редица крупни световни дейатели на културата, като Р. Ролан, Л. Рен, И. Еренбург, А. Малро и др., разгръщат активна дейност в печата и по световните културни форуми в защита на прогреса и против войната. Широкото разпространение на съветската литература у нас и примерът на съветските писатели, особено на Горки, са един стимул за по-активна обществена позиция. Наши писатели присъстваха на два световни конгреса в защита на културата (през 1935 и 1937 г.). Представители на общодемократическата литература участваха в редица конгреси на световния ПЕН-клуб. В печата се поместваха обширни информации, а също и изказвания на делегати на тези конгреси. Интересни са например информацията на Св. Минков за конгреса в Буенос Айрес⁸ и на Г. Цанев за този в Прага.⁹ На втория конгрес през 1938 г. в навечерието на войната е присъствувала голяма българска група — около 15 души, между които Ст. Костов, К. Констан-

⁸ Златорог, 1936, кн. 8

⁹ Изкуство и критика, 1938, кн. 6

тинов, Г. Райчев, Г. Цанев, Багряна, Бленика, Н. Фурнаджиев, Св. Минков, Дора Габе и др. Там въпросите за войната, за съпротивата срещу фашистката агресия се поставят много остро, тъй като в момента Чехословакия е непосредствено застрашена. Сп. „Изкуство и критика“ публикува речта на Жул Ромен,¹⁰ ярко защитаващата откритото вмесване на творците на изкуството в политиката за защита на демократическите ценности. Подобни явления не са могли да не събуждат жив интерес в средите на нашите писатели и да не тласкат напред тяхната мисъл.

Нашият литературен печат третира активно проблемите на войната и мира и неведнъж писатели се изказваха против надвисналата опасност. Така в „Литературен живот“ привежда данни от една анкета, от които се вижда, че писатели като Н. Райнов, Елин Пелин, К. Константинов, Ем. Попдимитров, Т. Влайков, Ст. Чилингиров, К. Христов и др. заемат открита позиция против войната като антихуманно дело, което влиза в крещящо противоречие с интересите на народите и на културата.¹¹ От анкетираните само Фани Попова-Мутафова и Андрей Протич се опитват да представят войната като стимулатор на жизнената и духовната енергия на народите.

В сп. „Българска мисъл“, във в. „Литературен глас“, „Вестник на жената“, в „Златорог“ и естествено в „Изкуство и критика“, „Светлоструй“ и други вече антифашистки издания българските творци излизат със статии, в които говорят за страданията, които носи, и за неблагоприятните условия, които създава войната за развитието на културата, дори и когато е далеч от границите.

Може да се каже, че прогресивната общественост у нас осъществява към края на 30-те години широка мобилизация, която има за цел и резултат не само засилване бдителността срещу войната, но и активизиране интереса към актуалните обществени и социални проблеми изобщо. Специално писателите антифашисти и комунисти се борят да изведат цялата наша култура до едно по-активно отношение към процесите в света. С този дух е пронизана например информацията на Г. Цанев за работата на конгреса на ПЕН-клуба в Прага. Много прави по този въпрос и отдавна Л. Стоянов. В една своя статия в „Литературен глас“ К. Зидаров дава за пример действителната позиция към актуални обществени проблеми на писатели като В. Бредел, Й. Бехер, Л. Рен, А. Малро, Л. Арагон и др. и се старее да насърчи нашите писатели да застанат редом до тях. „В изтеклите няколко години — пише той — се забелязва един нов сложен процес на прераждане на стария хуманизъм в борческия хуманизъм (разр. К. З.), който открито разобличава врага в името на една дълбока любов към човечеството“. . . „противниците на „всяко насилие“ изоставят старите си позиции и се приближават към принципите на борческия хуманизъм.“¹²

Тревогата, анализите, призивите и примерът на писателите антифашисти и комунисти несъмнено активизират още повече творческата готовност на хората на изкуството в нашата страна да издигнат глас на протест и бдителност. Антивоенните мотиви зачестяват особено в поезията. Багряна, Бленика, Грубешлиева, Н. Фурнаджиев, Марангозов и още много от младите поети подхващат темата за войната. Импулсиращият пример на нашите революционни поети, такива като Хр. Радевски, Л. Стоянов, Мл. Исаев, К. Зидаров, Н. Вапцаров, Н. Хрелков и др., е несъмнен. Интересно е, че Л. Касърова, една поетеса с немного силни художествени внушения, даде израз в книгата си „Гласове“ (1937) на ярки антивоенни и хуманистични настроения и между другото помести една поема, която по композиция, похвати и патос следва примера на „Среднощен конгрес“ на Н. Хрелков.

Ат. Далчев, който по начало малко се откликва на актуални проблеми, публикува през 1938 г. стихотворението „Ангелът на Шартър“, което излиза отново

¹⁰ Изкуство и критика, 1938, кн. 6.

¹¹ Литературен живот, бр. 3, 16 окт. 1940.

¹² К. Зидаров. Висша школа на хуманизъм. — Литературен глас, бр. 434, 10 май 1939.

в едноименната му стихосбирка през 1943 г. В навечерието и особено по-късно в разгара на войната Далчевите стихове са звучали като ярко отрицание на войната.

Ти сякаш слиташ като птица
всеред облани и ветрове
и носиш в своята десница
не меч и смърт, а блавест.

Ти идваш не души да вземаш,
ти идваш да благословиш
еднакво всички: и човека
ведно със слабите трев.

През 1930 г. Далчев беше публикувал „Среща“ — творба, в която контрастира кипящата жизненост на природата и на битието с опустошаващата стихия на войната. Сега отново той утвърждава хуманизма в човешките отношения в духа на някакъв общ закон на природата и на материята. Бликащата от живот Ил дьо Франс и ангелът с благославяща ръка се превръщат в символ на всеобхватна любов. Такива творби воюваха за съзнанието на човека, за запазване на благородното и светлото у него. В конкретните условия това зазвучава и с отношение към актуалните проблеми на съвременността. Демократизмът и хуманизмът, присъщи по начало на Далчев, се изпълват с нов смисъл. Миролубието представя да звучи обикновено, безпристрастно, превръща се в категорична позиция. За съжаление Далчев не утвърди с други творби този си път.

С избухването на големия конфликт през септември 1939 г. българските творци застанаха спонтанно против войната. Последната стана един от основните мотиви в българската поезия чак до 9. IX. 1944 г. Връщане към времето на пешерния човек — така охарактеризира войната М. Грубешлиева. Сходни образи има и в стихове на Бленика, у която войната събужда нерадостната мисъл, че човек все още е останал „дивак“. В стихотворението „Днес“¹³ тя се обръща към представителите на науката и културата с горчивата констатация, че никой от тях не знае „спасителната формула, с която стихията да обуздае“.

Много активно се заангажира с отношението срещу войната Ел. Багряна. В „Големият цирк“ — публикуван в „Златорог“ през 1940 г., войната е разкрита като човешко изстребление, като зловеща игра със съдбата на милиони хора, като гротескна действителност, в която логиката и разумът са изчезнали. Поразява сходството на образа на клоуна с подобен образ в новелата на Томас Ман „Марио и фокусникът“. Ако си спомним и филма на Чарли Чаплин (от същите години) „Диктаторът“, не може да не почувствуваме, че Багряна се е домогнала до много съществено обобщение.

„Херкулес на XX век“ възсъздава ярка картина на страданията на разкъсаната от ужаси земя:

Света — с войните, катастрофите, глада,
с минирани морета под леда
и разгромени с бомби градове. . .
Със задушени викове в развалините,
прегазени от танкове жени
и детски плачове иззад стените
на жилищата, втрещени сред студ и мрачина. . .

Не по-малко ни поразява и драмата на съвременника, на когото тежестите на войната отказват човешкото, духовното. Отново поетесата е изградила твор-

¹³ Вестник на жената, бр. 810, 10 апр. 1940.

бата с много конкретна, на места прозаична образност („танкове“, „противогазова маска“ и др.), съкращавайки дистанцията с реалното. Финалът отселява още повече сблъсъка между духовното и бездушното.

Тези стихове са се чели, когато Хитлер прегази Полша и Франция. Конкретната ситуация ги превръща в протест срещу фашизма. Това е най-високата точка, до която се издига хуманизмът на Багряна, защото обективно прицелът на нейното изобличение е най-опасният в момента враг на човечеството и отрицанието на войната придобива конкретна антихитлеристка насоченост.

В същата книжка на „Златорог“, в която излизат споменатите творби на Багряна, печата свои стихове против войната и Ив. Мирчев. Верността все още към една по-абстрактна образност не възпрепятства поета да се откликва на актуални проблеми. Тънко се прокрадва мисълта за войната като престъпление срещу природата и живота в стихотворението „Кажете, небеса“. В хармония с духовния свят на Мирчев са изразени нравствените терзания у лирическия герой, чувството за виновност заради човечеството. В „Молитва“, оставайки в обичната си атмосфера, поетът се обръща към бога: „Господи, въздай ни малко зрънце от човещина.“ През 1942 г. в разгара на войната Мирчев издаде стихосбирката „Кажете, небеса“, богата с антивоенни настроения, изразени с присъщите му образни средства.

Ас. Разцветников възприе войната с резигнацията, която му беше свойствена през последните години, и съзнанието му потърси, може би вече инстинктивно, да избяга от новия груб натиск на действителността.

И през съм само спомняш , че има там някъде
градове и села. И война. И пожари. И танкове

(„Туй е Люлин“)

Асоциациите с войната се натрапват обаче в поетическия му свят сякаш противно на волята му („Не, туй не е земята“), докато удавят отново душата му в песимистичната мисъл, че всякакви благородни стремежи са обречени и всяка вяра е илюзия.

Какво мълвиш за младост и любов
във тоя свят, чиято суша ръсят
с кометен дъжд и смърт огнепръскачки,
във тоя свят, чийто океани
са пълни със удавници и минни.

(„Счути се ти. . .“)

Въпреки че това не беше най-перспективна позиция за борба против войната, отрицанието на последната е несъмнено.

Така поети, дошли от различни посоки, разнoliки в поетическите си предпочитания, отстояваха хуманизма на българското изкуство, съдействаха за създаването на идейно-политическа атмосфера и психологически климат, неблагоприятни за активното включване на нашата страна във войната.

Единството на българските поети в отрицанието на войната не лишава от разнообразие трактовката на този мотив. Една от най-оригиналните в случая се оказа на Н. Фурнаджиев. Неговите стихотворения, свързани с началото на войната („1 септември“, „На тръгване“, „Във вагона“, „Балада“, „Тъмнини“), издават предимствата на антифашисткото му мислене. Те са стаили дълбоко тревогата, съзнанието за съдбоносността на времето и говорят за умението на поета да анализира обществените събития, да усети значимостта на конкретния миг от историята, да си представи последствията от него в един по-широк мащаб на социално обобщение.

Тревогата впрочем се долавя и в творчеството на Фурнаджиев от предшествуващите години, но реакцията му на конкретния исторически факт с такава точност е показателна за основите, на които се изгражда естетическото му виждане сега. Той единствен отбелязва този съдбоносен ден с поредица най-конкретни образи, изпълнени с мрачно предчувствие. В демократическата линия близо до него е само „Големият цирк“ на Багряна. Фурнаджиев в още по-голяма степен от Багряна използва конкретността на изображението, суровия език с плътни детайли от военната обстановка. Очевидно и в двата случая поетиката се подчинява на конкретното осъзнаване на злото. Зад образи като „мъждеят лампи, свити в черна книга“, „войници, сив и вкаменял кордон“, очи, които „бдят зад телените мрежи“ и т. н. израства античовешкият образ на една милитаризирана страна. Асоциацията с фашизма е близка. Преобладава глухото, мрачното, студеното. Една тревога, мъжествено съдържана, но много сериозна, преминава от край до край през тези стихотворения.

Сериозността на събитията и зрелостта на поета не му позволяват да изрази евтин оптимизъм и следващите години показваха, че е имал право. Строгостта, която отстранява всякаква разточителност, и лаконизмът, като придава пределна сила на внушението, подкрепят войнствуващия характер на неговото отрицание, на неговия хуманизъм, обогатяйки го на места с мрачни интонации. Всичко това е напълно в духа на онзи вътрешен свят, който изгражда Фурнаджиев и основното в който е мъжествената човешка решителност да се приеме съдбата, да се излезе настреща ѝ.

Мълчим. Тъмней пред нас далечината.

Летете, страшни, съдбоносни дни!

(„Във вагона“)

Съзнанието за възможните големи обществени промени, за прелома, за историческата крачка, която прави светът, чувството за дълг превръщат отново лирическият герой на Фурнаджиев в борец.

Цикълът стихотворения, свързани с първия ден на войната, не само представя Фурнаджиев като поет със сериозно обществено чувство и дълбока прозорливост, но говори и за онзи принос, който даваше той, тласкайки хуманизма към борчески позиции.

Същото внушение оказват и други стихотворения на Фурнаджиев от това време, в които той постига с пълнота атмосферата на епохата си, състоянието на хората от неговия кръг в дадените условия. В „Зимен ден“ и „Пред неизвестността“ е отразен драматизмът на момента, изразени са болката, терзанията на честния човек в най-трудните месеци, но и вярата и готовността на лирическият герой да се пребори с всичко, за да изпълни своя дълг.

О, нека тъй да бъде! Аз и смазан,
пак бих повярвал, бих шурмувал пак
не крепости — какво е бой с желязо? —
а своята самота и своя мрак.

(„Пред неизвестността“)

Така почти всички стихотворения на Фурнаджиев пресъздават процеса на раждането на борческата решителност в сърцето на съвременника, духовното издигане отново до революционния хуманизъм.

Създаденото от Фурнаджиев отселява по-точно мястото на другите поети от същата група. С поезията си той доказва широкото поле за общност между демократическата, антифашистката и революционната поезия през тези години, до-

казва естественото движение на последователния хуманизъм към по-висока и по-перспективна идейност.

По-сложно стана положението в общодемократическата поезия през пролетта на 1941 г. във връзка с т. нар. „обединение на българските земи“. Това е време на най-голямо изпитание, когато историята се сложи така, че на практика се получи противоречие в съзнанието на редица творци, и, от друга страна — разединение в отношението им към някои проблеми. На изпитание бяха подложени не само основни чувства и идейни принципи, но и зрелостта, прозорливостта, волята, съпротивителната сила на хората на изкуството. Всички, които са преживели този период, са се простили с илюзията за изкуство, стоящо над политиката.

Към писателите се засилиха призивите да отразяват „най-великото събитие в нашата история от десет века насам“, изказваше се недоволство, че това не се прави с достатъчно усърдие (което отговаря на истината). Не са ни известни другите мерки, които са вземани, бихме посочили само, че едно прогресивно издание,¹⁴ малко преди да бъде спряно, се оплаква, че войната му налага да се занимава с проблеми, които не му са присъщи. Така или иначе известно е, че редица писатели бяха увлечени или принудени да публикуват творби, които платиха дан на конюнктурата. Заедно с това трябва да кажем, че те не бяха толкова много, за да смятаме, че българската литература беше дезориентирана.

За щастие това време не продължи и не можеше да продължи дълго. И все пак то разкри колко се усложнява въпросът за хуманизма в една такава обстановка и колко са необходими в такива моменти последователен мироглед, класова позиция, разбиране на проблемите в национален и световен мащаб, опора върху най-прогресивните идеи на епохата.

По-нататъшният ход на събитията помогна за по-вярната оценка на някои неща. Постепенно отново се засилиха по-трезвите гласове и чак до 1944 г. откриваме в много статии и творби елементи на резервираност и антивоенен патос. При тези условия на крайно ограничени възможности значение имаха и преводите, които се публикуваха, и поместените отново в отделни книги стихотворения, писани по-рано. Тук не говорим за младото поколение поети, които не измениха на своята антифашистка позиция, а още по-малко за представителите на социалистическия реализъм — става дума за творци, които оставаха в рамките на общодемократическото направление.

Измежду големите поети от тази група само Багряна създаде нови произведения, които представляват интерес с оглед на разглеждания проблем за хуманизма. В стихотворения като „Рождество 1942“, „Бранна зима“, „Слънчев лъч“, „Тревожна пролет“, „Мост“ Багряна отразява напрежението и тревожния характер на епохата. Най-ценното в тези стихове е пак протестът срещу смъртта и желязото, съчувствието към изранената земя, обнадеждащата усмивка, свързана с всеки слънчев лъч, с всеки къл на живота. Лирическият герой е неподатлив на грубостта на времето, дори още по-ревностно съхранява нежността и човечността в сърцето си. Тук поетесата е в своята естествена сила.

Има и друг важен момент. Багряна разбира съдбоносността на големия двубой, обхвалят човечеството, дава си сметка, че утрешният ден ще бъде различен, дори е готова да участва в борбата за това бъдеще. Макар че тук нещата не са така ясни и прости, Багряна не само отрече войната, но и се опита да бъде перспективна и по-действена. Независимо от неизбистрената представа за утрешния ден лирическият герой търси опора в народа, стреми се да слее своя път, мисъл и вдъхновение със съдбата на народа. Изобщо в тези решителни дни поетесата не остава наблюдател, а търси мястото си сред милионите хора, завъртени от вихъра на войната и надигащата се революция. Като се имат пред вид демократиз-

¹⁴ Литературен живот, бр. 9, 15 март 1943.

мът и хуманизмът на Багряна, ясно е, че на практика заедно с историческия процес тя ще се придвижва към все по-демократични позиции. Историята го потвърди много скоро.

Не може да се заобиколи, разбира се, въпросът — наясно ли са през тези години поети като Багряна за съдържанието на големия двубой, на който са съвременници, и осъзнават ли цялата сложност на позицията, на която след това обективно се оказа, че са стояли? И още — за 1942, 1943 г. отрицанието на войната и повикът за мир сами по себе си достатъчни ли са? Нещата бяха вече твърде напреднали и изискваха по-определено отношение срещу фашизма и срещу капиталистическата система. Наистина възможностите това да се изрази бяха крайно оскъдни и все пак мисля, че ще бъдем по-близо до истината, ако приемем, че Багряна остана през тези години в духа на едно традиционно хуманистично отрицание на войната. Тя често обръща поглед към бъдещето, споменава за „ново“, но също в духа на един постоянен оптимизъм, на една вечна вяра в прогреса, в непрекъснатото обновяване на живота. Така е в стихотворението „В снеговите“ („и ще почне към новото щастие похода вечен“), така е и в „Мост“, където Багряна се издига до разбиране за войната като преход към едно по-различно бъдеще.

Далеч сме от желанието да подценяваме демократизма и хуманизма на тези стихове, тяхната реална тежест в дадената обстановка. Но неоспоримо е също, че историята тръгваше по пътища, които поставяха по-големи изисквания пред нашата литература.

Така в десетилетието преди Девети септември получиха нов тласък някои от най-ценните хуманистични традиции на демократическата поезия. В нея се засили антибуржоазният патос, тя посрещна войната с негодувание и издигна като пръв нравствен критерий близостта с народа. Заедно с това времето със своите конкретно-исторически повели подложи на изпитание идейно-естетическата основа на демократическата поезия и разкри нейната нееднородност. Последното именно обуслови различие в развитието — издигането на някои творци към един борчески хуманизъм, придържане към традиционното, провереното, изпитаното — у други, стъпването — от страна на трети. Макар и в „неравен строй“, демократическата поезия продължаваше да дава принос в прогреса на обществото и в духовната култура на народа ни.